

ԼԵՈՆ ԽԻՆ ԷՍԵՅԱԿԱՆ շԱՐՑԸ

Ն. Ր. ՍԱՐԳՍԻԱՆՅԱՆ

Լեոն որպես պատմաբան իր գործունեությունն սկսեց պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ սխտյաստիկայի հիմքով հասակ առած կղերապաշտական պատմագրությունը նահանջել էր իր նախկին «ամուր» դիրքերից, տեղի տվել աղգային-պահպանողական և յիրերալ-բուրժուական ուղղություններին: Ընտրելով վերջին ուղղությունը, նա կարողացավ զգալիորեն առաջնությունը ոչ միայն Մ. Հմինից և Մ. Գարագաշյանից, Զ. Պատկանյանից և Գր. Խալաթյանից, Մխիթարյաններից, այլև Ստ. Պալասանյանից և Ալ. Երիցյանից:

Չնայած Լեոնի գիտական մեկնարկի պահին հայ պատմագիտության աղղային-պահպանողական դպրոցը կղերականի համեմատությամբ նոր աստիճանի էր բարձրացրել պատմության ուսումնասիրությունը, բայց, այնուամենայնիվ, տառապում էր մեթոդաբանական և պատմափաստասիրական սահմանափակ հայեցողությամբ և չէր կարողանում պատմությունը դուրս բերել մտածողության իդեալիստական շրջանակներից: Տակավին 1880-ական թվականների վերջերին Լեոն գծողում էր, օրինակ, որ չկա ժողովրդի քաղաքացիական և բնկերային հարաբերությունների պատմությունը, որ հայոց պատմությունն առավելապես դիտվում է արտաքին պատերազմների և ներարշավ դուրսերի կապակցության մեջ: Նա համամիտ էր Րաֆֆու այն հարցադրմանը, թե «Մեր պատմության մեջ գրեթե մոռացված է ամբողջը: Մեր պատմագիրները չեն նկատել, որ բացի թագավորներից և իշխաններից, բացի հողերարկուններից և վիճակորդներից Հայաստանում կար և ժողովուրդ, որ ապրում էր, որ յուր կյանքն ուներ, որ յուր տոները, հանդեսներն ու ցնծություններն ուներ, և որի հոգեկան ու բարոյական հակումներն արտահայտվում էին այս կամ այն հասարակական երևույթների մեջ: Մեր պատմությունը լուռ է այդ բոլորի մասին»¹:

Այս առումով Լեոն հայտնի չափով Րաֆֆու գաղափարակիցն էր, այն տարբերությամբ միայն, որ եթե Րաֆֆու մոտ գերիշխողը վիպականն էր, սույա Լեոնի մոտ՝ պատմականը: Ասենք նաև, որ Լեոն այնքան էր մարսում պատմական փաստաթղթերը, որ երբեմն չէր վկայակոչում դրանք, այլ պատմում էր իբրև գրող: Պատմական փաստերի ու փաստաթղթերի գրողական ընկալումը և ժամանակագրական համապարփակ ընդգրկումը նրան հնարավորություն տվեցին հայոց պատմությունը դիտել որպես միասնական ամբողջություն: Նա նման չէր այն պատմաբաններին, ովքեր պատմական անցքերը դնահատում են նեղ ժամանակագրական կտրվածքի անձուկ միջավայրում: Նրա միտքը շատ ավելի խորն էր ակոսում ուսումնասիրվող երևույթի պատմական և հասարակական դարգացումների ենթահողը: Ուսումնասիրության այդ մեթոդի կիրառմամբ նա միանգամից քննության առարկա դարձրեց ամբողջ հայոց

¹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Ե., 1986, էջ 6:

պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև հայ-ռուսական հարաբերությունները, հայկական հարցն ու արևմտաեվրոպական դիվլոմատիկ-տոլթյունը, ընդամին, միատեսակ հետաքրքրություն հանդես բերելով ինչպես սլատավան փաստերի, այնպես էլ դրանց շարժիչ դադարախոսությունը ներկատմամբ:

Ինչ՝ կենսագրական, և թե՛ պատմագիտական բնույթի իր աշխատություններում Լեոն աշխատում էր հատկապես վերհանել հայ ազատագրական պայքարի վերջին դարերի մանրամասները: Մինչևորհրդային շրջանի իր աշխատություններում («Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արծրունի», «Հայկական ապստամբություն» «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» և այլն), Լեոն շատ բարձր է գնահատում հայերի ռուսական կողմնորոշումը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

«Ռուսաց ղեկըր ոչ միայն բերում էր խաղաղություն և հանգստություն,— գրել է Լեոն,— այլև կապող մի կամուրջ էր այնքան դժբախտություններ տեսած մեր երկրի և եվրոպական քաղաքակրթության միջև: Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտած ժողովուրդները այլևս ոչ մի հոգս չէին կարող ունենալ, քացի մտավոր և կուտուրական առաջադիմությունից»²:

Ռուսաստանը, գրում էր Լեոն, վերջ դրեց Անգրկովկասում պարսկաթուրքական անիշխանությանը, տեղական ժողովուրդներին ընձեռեց անձի, գուլթի, տնտեսական ու կուտուրական զարգացման հնարավորություն, նորանված երկրամասի հայկական շրջանները Ռուսաստանի հետ միացան կանոնավոր և անխափան ճանապարհներով: Նոսր բնակչություն ունեցող, տնտեսապես հետամնաց, ֆեոդալական-նահապետական կենցաղի մեջ սուղված հայկական շրջանները ներգրավվեցին ապրանքաշրջանառության և հետզհետե զարգացող բուրժուական հարաբերությունների ոլորտի մեջ: Ռուսական տիրապետությունը նախադրյալներ ստեղծեց արևելահայերի ազգային համախմբման համար: Լեոնի համար հայ ժողովրդի վերջին դարերի պատմության ուսումնասիրությունը շուններ մի այլ վեհ կոշում, քան ժողովրդի ազգային ինքնագիտացությունը կողմնորոշիչ դերը: Ատ. Նազարյանի և Գր. Արծրունու նման Լեոն այն կարծիքն ուներ, որ ռուսական մշակույթը բարերար ներգործություն է ունեցել հայերի հոգևոր զարգացման վրա: Այս առումով ուշագրավ են Գր. Արծրունուն նվիրված նրա տողերը: «Կովկասը,— գրում էր Լեոն,— նրա (Գր. Արծրունու—Ն. Ս.) առջև ներկայանում էր մի այսպիսի երևույթ: Ռուսաց տիրապետությունը հաստատել է քաղաքական խաղաղություն, երկիրը այլևս սպառնալից դաշտ չէ և նրա մեջ ապրող ազգերը միայն մի նպատակ, մի ձգտում պիտի ունենան՝ գնալ առաջադիմող մարդկության ետևից, յուրացնել եվրոպական լուսավորությունը, ապրել քաղաքակրթ ազգերի կյանքով»³: Այն, ինչ Լեոն վերագրում էր Գր. Արծրունուն, վերաբերում էր և իրեն:

Վրաստանի՝ Ռուսաստանին միացման 100-ամյակի առթիվ գրած հոդվածում նա առաջին անգամ դասեր է քաղաքական կողմնորոշման իր լիբերալիզմը: Ըստ Լեոնի, Ռուսաստանը ոչ թե օգուտի կամ շահի համար մտավ Վրաստան, այլև հանուն վրաց ժողովրդի «արդար» պաշտպանության, քանդի

² Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. 1, Թիֆլիս, 1902, էջ 3:

³ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, Թիֆլիս, 1903, էջ 248—249:

ինքր՝ Ալեքսանդր I-ը, «անարդար» բան էր համարում «ուրիշ երկիր յուրացնելը»⁴։ Նա մեծ պահանջություններ էր խոստում Ալեքսանդր I-ին՝ 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի հրովարտակի մասին։ «Կովկասը շատ տիրապետողներ էր տեսել, — գրում էր Լեոն, — բայց նրանցից ոչ ոք այսպիսի խոսքեր չէր արտասանել։ Տասնյակ դարերի ընթացքում այստեղ հաստատված էր արյունի, հափըշտակությունների իրականությունը։ Տասնյակ դարերի ընթացքում այստեղ Ասիան էր բռնաշատ։ Ռուսաց կայսրի այս խոսքերը բոլորովին նոր էին, դեռ չէին ծագել զժրախտ ու արյունաքամ կողմերում...

Եվ նրանք միանգամայն կերպարանափոխեցին ասիական խեղճ ու խավար սիրովալիի հազարամյա ճակատագիրը... Եվ ազդարնակչությունը մնում էր թոթափել հնության շղթաները, գնալ առաջադիմող ազգերի և հանրամարդկային իդեալների հոգից և այսպես գտնել իր երջանկությունը»⁵։

Լեոն նույն մեթոդներով էլ գնահատում էր Արևելյան Հայաստանի միայնությունը Ռուսաստանին և Նիկոլայ I-ին՝ 1828 թ. մարտի 21-ի «Հայկական մարզ» ուղեգրի վերաբերյալ հրամանագիրը։ Հարկավ, շատ ավելի լավ կլիներ, եթե իրականանային հայ ազգային-քաղաքական ակնկալությունները, բայց ստեղծված չոր կացության պայմաններում «ազատվել պարսկական բարբարոս ուժերից առանց նույնիսկ պայմանների, — գրում էր նա, — այդ էլ հավասար չափով փափագելի էր հայության համար»⁶, քանզի Ռուսաստանը «հրավիրում էր նոր հպատակներին խաղաղ և հանգիստ զբաղվել կրթության, առաջադիմության և բարոյական վերածնության նպաստող գործերով»⁷։ Լեոն այնքան էր գունազարդում ռուսական տիրապետությունը և նրա առաջ բերած հետևանքները, որ Անդրկովկասը միացնելուց հետո այնտեղ ռուսական պետական օրենքներ մտցնելու և վարչություն կազմակերպելու ուղղությամբ ցարիզմի ձեռնարկած առաջադիմական միջոցառումների կողքին նույնքան կարևորություն էր առիս Նիկոլայ I-ին՝ 1836 թ. մարտի 11-ի շնորհած «Հայ-լուսավորչական հովատի հոգևոր գործերի կառավարման կանոնադրությանը» (սուլտանին)։ Անդրկովկասում ցարիզմի բոլոր ձեռնարկները դրվատող Լեոն էր ոչ մի աշխատության մեջ այնպես էլ չբացատրեց, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ հարգում «Պարթևներին» շրջից մեր պատմության անիվը»⁸։ Դա, ըստ էության, մի փաստաթուղթ էր, որով ցարիզմը կամենում էր ռահմանափակել պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի՝ քաղաքական խնդիրների առջև կանգնած եկեղեցու իրավունքները։ Եթե ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունը պահանջում էր ունենալ հայերի համակրանքը, ապա ներքին քաղաքականությունը խուսափում էր երկրի սահմաններում, թեկուզ և կրոնական, ուժեղ միավորումներ ստեղծելուց։ Այդ քաղաքականությունը հետամուտ էր մի սկզբունքի՝ մեծապետական սեղմումներով խեղել դպրոցական-մշակութային ինքնավարությունները կամ պայմաններ հարգարել՝ հրելու նրանց դեպի ռուսացում։

Հայ ժողովրդի կրոնական և մշակութային-կրթական հաստատությունների նկատմամբ ցարիզմի հալածական քաղաքականությունը ավելի ցցուն դար-

⁴ Մուրճ, 1901, № 2։

⁵ Լեոն, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. 1, էջ 2—3։

⁶ Լեոն, Պատմություն Նրեանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 88։

⁷ Մշակ, 1900, № 92։

⁸ Լեոն, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. 1, էջ 2—3։

ձավ 1880-ական թթ. սկսած և մակընթացություններով ու տեղատվություններով շարունակվեց մինչև գրեթե նրա տապալումը:

Մինչխորհրդային շրջանի իր աշխատություններում Լեոն շանդրադարձավ պատմության առջև որևէ արդարացում չունեցող ցարիզմի այդ քաղաքականությանը, մանավանդ որ իր ուսուցիչներ Ստ. Նազարյանի և Գր. Արծրունու հետևելով բազում առիթներով դրել էր, թե Ռուսաստանի սահմաններում դժվար թե գտնվեր մի ժողովուրդ, որն ավելի հավատարիմ լիներ ղեպի ցարի գահը, որքան հայ ժողովուրդը:

Լեոն ուսումնասիրել է արևմտահայության ծանր կացության պատճառները, եվրոպական դիվանագիտության մտամարզանքների առարկա Հայկական հարցը, դուշակել Թուրքիան մեծ տերությունների կցորդ դարձնելու մրցակալքարի արդյունքներով նրա հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին սպասվելիք էլ ավելի ահավոր աղետները: Արևելյան ճգնաժամին և Հայկական հարցին նվիրված իր աշխատություններում Լեոնին հաջողվել է պատմականության դիրքերից լուսաբանել միջազգային իրադրության, Թուրքիայի ներքին ու արտաքին կացության հանգուցային մի շարք հիմնահարցեր, այն հիմնական ղեպերի ընթացքն ու ղեմքերի գործողությունները, որոնք առավել են աորնչվել արևմտահայերի քաղաքական ճակատագրին, Հայկական հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական գործողություններին:

Մեծ հետաքրքրությամբ են կարդացվում ներքին դրամատիզմով հագեցված Հայկական հարցի վերաբերյալ նրա «Գլադստոն» (1899 թ.), «Հայկական հարցի վավերագրերը» (1915 թ.) աշխատությունները, բազմաթիվ հոդվածներ: Դրանցում ցույց է տրվում, որ մեծ տերությունները հետամտում էին բոլոր միջոցներով կանխել 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական բանակների հաղթանակին համապատասխան Ռուսաստանի քաղաքական և դիվանագիտական ձեռքբերումները: Մեծ տերություններն ամեն կերպ խոչընդոտեցին Ռուսաստանի գործուն մասնակցությամբ արևմտահայության քաղաքական կացության բարելավմանը: Վավերագրերի և տրամաբանության լեզվով Լեոն այսօր էլ ընթերցողի առջև բացում է աշխարհի վերաբաժանման, նոր պաղոթների նվաճման համար գոտեմարտի բռնված եվրոպական տերությունների հանցավոր դիվանագիտության խարդավանքները Հայկական հարցում: Ժամանակի քննությանն են դիմացել Լեոնի այն մտքերը, թե մեծ տերությունների համար Հայկական հարցը սոսկ միջոց էր Օսմանյան կայսրության գլխին մտրակը ճոճելու, նրա ներքին գործերին միջամտելու համար:

Խոսուն փաստերով ու կոռ տրամաբանությամբ Լեոն բարձրացնում էր վարագույրն այն խարդավանքների, որոնցով նույն այդ տերությունները 1894—1895 և 1915 թթ. արևմտահայությանը ոչ միայն չպաշտպանեցին թուրքական բարբարոսներից, այլև իրենք անմիջական մեղսակիցը դարձան հայկական ցեղասպանության իրականացմանը: Հարկավ, Լեոն ևս ունեցել է եվրոպական դիվանագիտության հայանպաստ խոստումները դուրահավատորեն ընկալելու հայ հասարակական մտքի նախորդ շատ ներկայացուցիչներին հատուկ թուլությունը: Այսպես, օրինակ, նա ավելորդ ներբողներ է շռայլել անգլիական լիբերալիզմի համբավված պարագլուխ Գլադստոնին⁹: Թե ինչ արեց Լեոն իսկ բնութագրմամբ «տանջվածների պաշտպան» ու «ազգերի եղբայրու-

⁹ Լեո. Գլադստոն, Թիֆլիս, 1899, էջ 5—6:

թյան Գյուր ախտյան» Գլադստոնը սուլթանական Թուրքիայի ներառներում գալարվող արևմտահայ բազմաշարժար ժողովրդին, Լեոն լուում է: Մինչդեռ, նա և 1890-ական թվականների նրա ժամանակակից սերունդը գիտեին չիալն, որ Դլադստոնը եղել է Մեծ Բրիտանիայում հայանպաստ հանրային կարծիքի րսուեղծման և Անդրո-հայկական ընկերության (1882 թ.) կազմակերպման նախաձեռնողներից, և նրան և պատկանում «Ծառայել Հայաստանին՝ նշանակում է աստուել մարդկությանը» թևավոր արտահայտությունը, բայց անգիտանում էին, որ անգլիական իրերայիդմի պարագլուխը՝ Անգլիայի պրեմիեր-մինիստրը (1858—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894 թթ.), միայն ու միայն պաշտոնաթողության ժամանակ, ընդդիմության մեջ գտնվելիս է հանդես եկել այսպիսի նշումած հայանպաստ հայտարարություններով: Նա հայերին հիշել և Հայկական հարցը օգտագործել է որպես պահպանողականների դեմ քաղաքական պայքարի միջոց, իսկ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո շարունակել է նույն րաժառանգչական քաղաքականությունը: Հատկանշական է, որ Հայկական հարցում պահպանողականներ Բիքոնսֆիլդի և Սոլսբերիի գլխավորած կառավարությունների քաղաքականության քննադատությամբ հանդես եկած իբերալ Դլադստոնը, 1892—1894 թթ. կրկին պրեմիեր-մինիստր դառնալով, ոչ մի լուրջ բույ չէկոնսրկեց սուլթանական կառավարության վրա ներադրելու հայար. իրականում, Գլադստոնը իր հայասիրական ելույթներով միայն բրիտանական հասարակական կարծիքն էր նախապատրաստում կառավարության նրավաբանական քաղաքականությունը դյուրացնելու համար: Մինչդեռ, հայ լիբերալ-րուրժուական պատմաբաններից ոմանք, օրինակ, Կ. Թումայանը, քիչ էր մնում Գլադստոնին համարելին հայ ժողովրդի փրկիչ, այնքան համակիր «Հայոց, որ իր կենաց վերջին ասենաբանությունը Հայոց համար րբավ»¹⁰: Իր դորժունությունամբ Գլադստոնը մուլի իմպերիալիստ էր, բրիտանական գաղութային քաղաքականության հմուտ գործադրողն ու ճնշված ժողովուրդների ապառաչրական սպաքարի թշնամին: Լեոն հետագայում հանգեց այդ կարծիքին: Եթե «Դլադստոն» աշխատության մեջ նա չէր կարողացել թափանցել Անգլիայի լիբերալ էությունության պարագլխի փարիսեցիական քաղաքականության էությունում, նրան համարելով Հայկական հարցի պաշտպան, ապա հետագայում հրաժարվել էր այդ կարծիքից և իրավացիորեն գրել, որ նա հույների «լեշերն վրայով էր քայլում դեպի Նեղոսի ափերը»¹¹:

1890-ական թվականներին Գլադստոնը մի քանի անգամ ելույթ ունեցավ Հայկական հարցի առթիվ: Նրա ճառերը կառուցված էին այնպես, որ իբր թե Արեւելյան հարցում անգլիական կառավարությունը ղեկավարվում է րացառուպես հումանիոմի և հայ ժողովրդին կարեկցելու սկզբունքով, որ Անգլիային հետաքրքրում է միայն Հայկական հարցի լուծումը: Մինչդեռ, ըստ էության, Դլադստոնի ելույթները հայ ժողովրդին իրական ոչ մի օգնություն չէին խոստանում: Միանգամայն հիշտ էր 1920-ական թվականների Լեոն, երբ գրում էր, թե «Դլադստոնի քաղաքականությունը «բացարձակ թշնամական և աղետաբեր էր հայ ժողովրդին»¹², և սխալ էր նաև Ա. Ամֆիստեատրովը, որը, չկարողանալով

¹⁰ Կ. Թումայան, Պատմություն Արեւելյան խնդրի և առաջնորդ Հայկական հարցի. հ. Բ, Լոնդոն, 1900, էջ 596:

¹¹ Լեո, Թուրահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա. Փարիզ, 1934, էջ 125:

¹² Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 39:

թափանցել անգլիական դիվանագիտության մութ ծալքերը, ասել էր, թե 1890-ական թվականների Անգլիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում կարելի է համարել միանգամայն «անշահախնդիր... անգլիական համակրանքը հայերի նկատմամբ շուններ հետին նպատակներ»¹³: Այս տողերը ակամա ներթողներ են դառնում Գլադստոնին, մանավանդ, երբ այն դիտարկում ենք 1895—1896 թթ. հայկական ջարդերի իրադարձությունների հենքի վրա, երբ լոբի էին անգլիական լիբերալների հայանպաստ ելույթները: Գլադստոնը նույնիսկ հրաժարվել էր Անգլո-հայկական ընկերության խնդրանքը կատարելուց՝ ելույթ ունենալ և դատապարտել կոտորածները: Գլադստոնը պահանջականների կառավարությունից այլևս չէր պահանջում ճնշում գործադրել սուլթանի վրա՝ հայերի դրությունը բարելավելու համար:

«Հայոց հարցի վավերագրերը» արժեքավոր աշխատության մեջ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի իր մեկնաբանությունում Լեոն գրում է, թե ինչպես «բարվոքումների և բարենորոգումների» անորոշ խոստումը առաջին իսկ քայլից հայ գործիչները ըմբռնեցին այն մտքով, թե Արևմտյան Հայաստանը այդ հոդվածով պետք է ստանա ինքնավարություն: Տակավի՛ն Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ամբողջական տեքստը չհրապարակված, գրում է Լեոն, գերմանական լրագրերից միայն մեկն էր կարողացել պայմանագրի բովանդակությունը պատմել, այն էլ ոչ շատ հարազատությամբ, և ահա «Հայոց հարցի նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Գրիգոր Արծրունին... «Մշակի» առաջնորդի մեջ ասում էր, թե հայերին խոստացածը նահանգական ինքնավարություն է...»¹⁴:

Ժամանակի թելադրանքով ձևավորված ինքնավարության միևնույն սկզբունքն էր առաջնորդում պոլսահայ գործիչների ակամա ցանկությունը: Այդ է ցույց տալիս 1878 թ. մարտին պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի նախաձեռնությամբ, արքեպիսկոպոս Մկրտիչ Խրիմյանի գլխավորությամբ կազմված պաշտպանական օգնական Հայաստանին» պետք է հանձնել Ալեքսանդր II ցարին և ուղարկել վեց տերությունների մասնակցությամբ Բեռլինում դրամավելիք կոնգրեսին: Թե սուլթանի հավանությամբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դիվանագիտական խոհանոցում ծնված ու մկրտված այս փաստաթուղթը որքան էր նպատակավորեալ, անիրական և հեռանկարում՝ ողբերգական, Լեոն ցույց էր տալիս այն դաժան իրողությամբ, որ արդեն մեծ տերությունների 1880 թ. դիվանագիտական գրադրություններից հետո Հայկական հարցը դադարում է նույն այդ տերությունների գործնական ձեռնարկումների առարկա դառնալուց, և «այս դրությունը շարունակվում ամբողջ 15 տարի», մինչև հայկական հերթական ողբերգության 1895 թվականը: Այս ժամանակաշրջանում Հայկական հարցը Թուրքիայի սահմաններում ստանում է քաղաքական ահավեր պայթյալի՝ նույնիսկ թուրքական արյունոտ պատմության մեջ աննախադեպ տեսք: Թուրքական կառավարությունն ըստ իր վաղեմի սովորության չբավականանալով իր միջազգային պարտավորություններն ուրանալով, դիմում է հայկական շարժումը և Հայկական հարցի մասին մտածողությունն արմատախիլ անելու նպատակամղված բռնության միջոցների: Արևմտահայությունը,

¹³ А. Амфитеатров, Армянский вопрос, СПб., 1906, с. 14.

¹⁴ Լեոն, Հայոց հարցի վավերագրերը, Քիֆիս, 1915, էջ 60.

հարկադրարար և անհրաժեշտարար, կառավարության հայաչինջ քաղաքականությանն ի պատասխան, առաջ է քաշում դիմադրական շարժման գործնական կերպը¹⁵:

Միշտ չէ, սակայն, որ տաղանդավոր պատմաբանը կարողացել է համատարիս մնալ տակավին 1880-ական թվականներին իր իսկ առաջ քաշած այն նշանարանին, թե պատմաբանը սկսեց է նանաչի ժողովրդի ոգին, նրա կյանքի հոսքը և կեցության կերպը¹⁶:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում գրած մի շարք աշխատություններում նույնպես պահպանվել է իր սկզբնական դիրքը՝ հարցերում շեղվեց իր վերահիշյալ նշանարանից, այլևայլ հարցերի շարքում վերանայեց նաև հայ ազատագրական պայքարի, հայերի ուսական կողմնորոշման առանձին կողմերն ու առանձնահատկությունները: 1920-ական թվականներին Լեոնի մտածողության սահմանները երևույթների և իրողությունների գնահատման պատմականությունից հեռացան և հակվեցին գեպի սուրյակտիվիստական պատմահայեցողությունը¹⁷:

Հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանի մասին Երևանի պետական լայնատարած կարդացած դասախոսություններում, «Անցյալից», «Խոջապական կալիքի տարածումը և նրա քաղաքական-հասարակական գերը հայերի մեջ» (1934), «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (1934—1935) և այլ աշխատություններում Լեոն բացասական վերաբերմունք էր հանդես բերում շեյքի հայերի ուսական կողմնորոշումը, հայ ազատագրական շարժման գաղափարաբանությունը և նրա գործիչները:

Երջանցելով XIX դ. երկրորդ կեսին արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հենքը, նա թուրքական բռնատիրության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը որակեց որպես «ողբերգություն», իսկ պայքարի գաղափարախոսներին՝ «արկածախնդիրներ»¹⁸:

«Դեռ հյուսիսի գործը չվերջացրած, — գրել է Լեոն, — ուսական իմպերիալիզմը երեսը դարձնում էր գեպի հարավ, որպեսզի դեմ առ դեմ հանդիպի գեպի իրեն եկող հայ կղերական դիվանագիտության: Այս հանդիպումը մի ուստահականություն չէր, անցողական մի երևույթ: Այս հաստատ հիմնավորված սկզբնավորություն էր դարավոր մի անփոփոխության, որ պիտի կլաներ հայ ժողովրդի կյանքն ամբողջովին, մինչև որ վերջանար 1915—1920 կատաստրոֆայով»¹⁹: Լեոն «հիւս հպատակ», «ցարապաշտ», «կույր գործիք» բառերով էր պիտակավորում հայ ազատագրական շարժման երախտավորներին: Եթե մինչև խորհրդային շրջանի աշխատություններում նա բարձր էր գնահատում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում Ռուսաստանի խաղացած առաջադիմական գերը, ապա խորհրդային ժամանակաշրջանում գրած գործերում ուս-պարսկական պատերազմներին հայերի մասնակցությունը նա համարեց «ավելորդ նսհատակություն», ներսես Աշտարակեցուն՝ «լրտեսապետ», «ուսական քաղաքականության կույր գործիք»²⁰, Ալ. Պուշկինին՝ ցարական

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 60—63:

¹⁶ Փորձ, 1883, № 19, էջ 118:

¹⁷ Մ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Ե., 1982, էջ 262—263:

¹⁸ Լեոն, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 21:

¹⁹ Լեոն, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, Ե., 1926, էջ 200:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 26:

նվաճողականության գաղափարախոս: Վերջին աշխատություններում հայերի՝ ռուսական կողմնորոշման և Հայկական հարցի վերաբերյալ Լեոյի հայտնած բոլոր արտահայտությունների էությունը կարելի է բանաձևել այսպես՝ ցարիզմը չկատարեց հայերին տված իր բազում խոստումները: Մերկացումները՝ առարկան և հարվածների ենթական Լեոյի համար ամենից առաջ և բոլորից շատ ցարիզմն էր՝ վերջինիս և նրա բյուրոկրատիայի երկդիմի քաղաքականությունը, սակայն Լեոն ավելի շատ մեղադրում, քան բացատրում ու բացահայտում էր իր մեղադրանքների հիմքերն ու պատճառները:

Վյանքի վերջին տասնամյակում նա պաշապանեց տեսականներ, որոնք տրամադծորեն հակառակ էին մինչևորհրդային ժամանակաշրջանում իր դավանած գիտական սկզբունքներին: Լեոն հաճախ պատմական իրադարձությունները և երևույթները քննում էր ոչ թե այն կապակցությունների մեջ, որում դրանք տեղի են ունեցել, և դրանց վրա մեխանիկորեն փոխադրում էր իրօրյա իշխող գաղափարաբանության պարտադրանքի գնահատականներն ու կատեգորիաները: Նա անցյալի երևույթների գնահատման համար հաճախ գործածում էր այնպիսի դարձվածքներ և տերմիններ, որոնք բնորոշ էին պատմությունը մատերիալիստական դիրքերից գոհակացնող մոդեռնիստներին («հին Հռոմի բուրժուազիա», «Կարբիի բուրժուազիա», «հոմեական դիշուստի» իմպերիալիզմ», «Պյոտրի ժամանակ սկսվում է ռուսական իմպերիալիզմի վերելքը», «Տիգրանի ժամանակ Հայաստանը գտնվում էր ծաղկուն իմպերիալիզմի շրջանում»²¹ և այլն): Լեոն այնքան խտացրեց առևտրական կապիտալի գույները Հայաստանում, որ փորձեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարված բոլոր երևույթները բացատրել առևտրական կապիտալի դրաված սեղողով ու դերով: Առևտրական կապիտալը համարելով հայոց պատմության շարժիչ ուժը, նա XVI—XIX դդ. պատմությունը որակեց որպես խոջայական կապիտալի պատմություն: «Խոջայական կապիտալը,— գրել է նա,— հանդիսանում է այնքան մեծ, այնքան անգերակշռելի մի հասարակական ուժ, որ նրան է միայն վերապահվում իրենով լցնել հայոց պատմության ամբողջ նոր շրջանը»²². կամ՝ «այդ ուժն էլ դառնում է այն առանցքը, որի շուրջը պտտվում է հայոց ամբողջ պատմությունը 16-րդ, 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ դարերի ընթացքում»²³: Վերջին աշխատություններում նա դատապարտեց հայ կամավորական շարժումը, մեղադրական խոսքերով բնութագրեց ՀՀԴ-ն, էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության բռնած դիրքը ինչպես 1912—1913 թթ., այնպես էլ պատերազմի ժամանակաշրջանում: Մերժելով պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի դեմ կամավորական շարժման կազմակերպման ՀՀԴ դործունեությունը, Լեոն սխալվում էր, երբ արևմտահայության բնաջնջման պատճառ էր համարում նման գործելակերպը: Մյուս հիմար անհատույցողության առաջ է ահա,— գրել է Լեոն,— որ սոսկումով պիտի կանգ առնի պատմագիրը, երբ սկսի հետադոտել, թե ինչպես մորթվեցին և ջնջվեցին մի միլիոնի շափ (Լեոյի ժամանակ զոհերի թիվը դեռ ճշգրտված չէր—Ն. Ս.) անհոն և անպաշտպան մարդիկ: Նրա զարմանքը պիտի բաղմամբառական, երբ տեսնի, որ մի փոքրիկ ու չնչին խումբ «ազգասերներ» էին միլիոնավոր բազմությունը ոճրապարտ թեթևամտությամբ, առանց պայմանի ու երաշխիքների

²¹ Նույն տեղում, էջ 15, 17, 94, 323:

²² Նույն տեղում, էջ 6:

²³ Նույն տեղում, էջ 56:

մատուցում իրենց «բարյացակամ» մողոթին, այդ փոխարքա կոմսին՝ (Վորոն-ցով-Իաշկովին—ն. Ս.)»²⁴։ Լեոն հերքում է Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Մոր-դենթաուի և ռուսական դեսպանության առաջին քարտուղար Մանդելշտամի, դերմանացի լրագրող Հարի Շալուրմերի և հայ հեղինակների գրքերում տեղ գտած այն պնդումը, թե հայկական ապստամբություններ թուրքական զորքե-րի խրկումքում չեն եղել, թե այդ առասպելները թուրքերն են հնարել հայկա-կան կոտորածներն արդարացնելու համար։ Վերոհիշյալ հեղինակները, չժխտ-ակով այն, որ հայերը զենք են վերցրել թուրքական կառավարության դեմ, այդ արարքը համարում են ոչ թե ապստամբություն, այլ ղինված ինքնապաշտպա-նական դիմադրություն։

Կանխով, որ արևմտահայ իրականության մեջ աղատագրական շարժում-ների համար իրական հոգ չի եղել, Լեոն նույնիսկ 1862 թ. Զեյթունի ապս-աամությունը համարեց «ինտելիգենտական մտածողության արգասիք» և ա-ռաջագրեց հռետորական հարցը՝ «Իսկ ի՞նչ միտք ունենա ապստամբեցնել մի փոքրիկ, թեկուզ քաջարի լեռնային հայաբնակ դավառակ, որ շրջապատված էր թուրք, թուրքմեն, չերքեզ, բուրդ իսթամուլ ցեղերի մի ամբողջ ժողովրդով»²⁵։ Լեոն հանրապես իր վերջին աշխատություններում Լեոն պատմականությունից բեկված մոտեցում էր գրսևորում Ոսմանյան կայսրությունում հայ աղդալին-աղատագրական շարժումների նկատմամբ։ Նա պնդում էր, որ արևմտահայե-րը չպետք է շարժումներ սկսեին, չէ՞ որ ասիական թուրքիայում հայերը կազ-մում էին բնակչության ամբողջ կազմի ընդամենը 38%-ը, չէ՞ որ «38-ը երբ դեռ 62-ի դեմ, միշտ կջարդվի»²⁶։

XIX դ. երկրորդ կեսի հայկական շարժումը, ըստ Լեոյի, արհեստականո-րեն ստեղծել է ռուսահայ մտավորականությունը՝ նարոդնիկական իր գաղա-փարարանությամբ. «Ռուսական նարոդնիկական հեղափոխությունն էր, որ հայ ինտելիգենցիայի միջոցով սկիզբ դրեց թուրքահայ հեղափոխության»²⁷։ Անցողակի նշենք, որ արևմտահայ աղատագրական շարժումը և վերջինիս գա-ղափարախոսությունը գոսից ներմուծված լինելու վերաբերյալ Լեոյի հայեցա-կետը շատ հիմնավոր հերքել է Աշ. Հովհաննիսյանը «Նալբանդյանը և նրա ժա-մանակը» իր աշխատության երկրորդ հատորի 585—589 փաստաշատ էջերում։ Իստապարտելով Հայկական հարցի լուծումը Ռուսաստանի հետ կապելու իր իսկ դավանած գաղափարը, կյանքի վերջում Լեոն Սան-Ստեֆանոյի պայմա-նագրի 16-րդ հոդվածը՝ ռուսական զենքի ու դիվանագիտության հաղթանակի արդասիքը, համարեց արևմտահայերի համար մեծագույն ճշարիք ու ոճիր»։ Որովհետև, ըստ Լեոյի, «հայ ժողովուրդը Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածով ձևոք չէր բերում իր համար ոչինչ դրական, անվիճելի միջադրային իրավունք... այն մի ոճիր էր, որ բնաջնջող սրի տակ էր դնում ամբողջ հայ ժողովրդի կո-կորդը... Ուրիշ անուն, բացի մեծագույն շարիքից ու ոճիրից, չի կարելի տալ հայերի ստացած 16-րդ հոդվածին»²⁸։ Ինչ խոսք, Սան-Ստեֆանոյի պայմանա-գիրն արևմտահայերին չէր տրամադրում բուղձալի աղատությունը և չէր ընդա-

²⁴ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 121։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 28։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 37։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 27։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 78։

ռաջում համահայկական պահանջներին, բայց, այնուամենայնիվ, 16-րդ հոգվածի կենսագործումով արևմտահայությունը ձեռք պիտի բերեր ներքին կյանքի բարենորոգումներ, թուրքական լուծը պիտի թոթափեր և Ռուսաստանին միակցվեին հայ հայրենիքի կենսական տարածքներ Կարսը, Արգահանն ու Բայազետը: Վերջապես, մի ժամանակաշրջան էր դա, երբ Արդուլ Համիդը ձգտում էր անգամ աշխարհագրական քարտեզից վտարել Հայաստան անունը և կոչել այն Քրդստան, երբ մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան հրապարակայնորեն հայտարարում և գրում էր, թե պետք է ջարդել բոլոր այն ծնոտները, որոնք կարտասանեն Հայաստան բառը: Տարաբախտաբար, այս ամենի անտեսմամբ էլ լեոն մերժում էր 16-րդ հոգվածը:

Լեոն վերջին աշխատություններում հակասական կարծիքներ է հայտնել Հայկական հարցի ծագման կամ պատմական տեղի վերաբերյալ: «Հայոց հարցի վավերագրերը» աշխատության մեջ նա գրում է, որ «Հայոց հարցը ունի 25 դարի պատմություն», որ «Հայոց հարցը այնքան հին է, որքան հին է հայ ազգը»²⁹, մի այլ տեղ պնդում, թե «Հայոց հարցը առաջացել է 1862 թվականին, Զեյթունի ապստամբության ժամանակ»³⁰, իսկ «Անցյալից» հուշագրություններում նկատում է, որ «Հայոց հարցը ծնվել է 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ»³¹:

Լեոյի հայտնած որոշ տեսակետներ հետազոտողին երբեմն տրամադրում են անպատասխան թողնել դրանք, բայց երբեմն էլ անհնար են դարձնում անտարբեր անցնել թույլ տված սխալի մասշտաբայնության կողքով: Այստեղ՝ «արվելով կամ հրապուրվելով ռուսական ցարիզմի արտաքին քաղաքականություն»՝ այսպես կոչված «խիստ» քննադատության մոգայականով, Լեոն գտնում էր, որ հայերը պետք է ընդունեին թուրք-դերմանական կողմնորոշում, որովհետև Բալկանյան պատերազմից թուլացած Թուրքիան չէր կարող և չէր կամենում կռվել հայերի հետ արխիվից հանված 61-րդ հոգվածի պատճառով և պատրաստակամություն էր հայտնում համաձայնության դալ նրանց հետ, առանց դրսի միջնորդների: Բացի այս բոլորից, լինել Թուրքիայի հետ, նշանակում է լինել Գերմանիայի հետ, որի քաղաքականությունն էր՝ բարվոքել թուրքահայերի դրությունը³²: Սա արգեն Լեոյի կողմից պատմական իրականության խեղաթյուրում էր, իր իսկ հեղինակած «Հայոց հարցի վավերագրերի» անտեսում: Սրանք պահի թելադրանքով ծնված, ուղեկցող սխալներ էին, բայց ոչ հայեցակետային: Այսօր պիտի արձանագրենք, որ մինչխորհրդային ոչ մի հեղինակ այնքան ցայտուն ճշգրտությամբ չի բնութագրել Արևմուտքի եղկելի դերը հայ ժողովրդի, Հայկական հարցի նկատմամբ, որքան Լեոն: Նա է համակողմանիորեն բացահայտել մեծ տերությունների հակահայկական քաղաքականությունը և այդ քաղաքականության ռազմաքաղաքական պատճառները: Լեոն է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոգվածը Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոգվածի փոխակերպվելը համարել համաշխարհային դիվանագիտության նենգ գործարքներից մեկը, որից հետո մեծ տերությունների մրցակցությունը, պատմաբանի արտահայտությամբ, այնպիսի կատաղի և անբարո-

²⁹ Լեո, Հայոց հարցի վավերագրեր, էջ 1:

³⁰ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 33:

³¹ Լեո, Անցյալից, էջ 17:

³² Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության ցարականության դեմ, հ. Բ, Փարիզ, 1936, էջ 71:

առկան կերպարանք ընդունեց, որ անհնարին դարձրեց սրանց միջև համաձայնության կապումը Թուրքիայի վերաբերյալ որևէ հարցում: Եթե մեկը սուլթանին վախճանելու և նրանից շահավետ ձեռնարկներ կորզելու համար հայերին պաշտպան էր հանդիսանում, մյուսը գնում էր սուլթանին պաշտպանելու՝ ընդդեմ ալի «հայասեր» դիմակավորված ախոյանին՝ իր ալի պաշտպանությունը հնչյուն գրամի վերածելու համար:

Հայկական հարցի գիտական պատմության ստեղծման համար ուշագրավ էջեր կան Լեոյի նաև վերջին գործերում: Այսպես՝ անդրադառնալով Գլադստոնի կեղծ Հայաստանությանը և վերանայելով 1890-ական թվականների իր «մոլորությունը», Լեոն գրում է. «1880-ական թվականների Գլադստոնի փորձը պետք է լի վարստած լիներ հայկական երեսայությանը, պարզ ցույց տալով նրան, որ Անգլիան Անգլիա է և ոչ մի նշանակություն չունի, թե ով է այսօր նրա առաջին մարդը: Գլադստոն, Սոլսբերի, Քիկոնսֆիլդ, — որոնք անուններ են փոփոխական, հեղհեղուկ, անկայուն: Անփոփոխ անգլիական արշինն է և նրան ծառու ու սպասավոր են ամենքը, անդամ «մարդասերները», մեծ լինեն նրանք, թե փոքր — միևնույնն է»³³:

Հայկական հարցի նկատմամբ անգլիական քաղաքականության վերաբերյալ Լեոն ընդհանրացրել է. «Բայց ոչինչ և ոչ մի բան չէր լուծվում: Լոնդոնը Լոնդոն էր մնում՝ համաշխարհային գիշատիչ բանկ, իսկ Մուշի դաշտը լլկանք-նևրի, լացի ու աղետի դասական հայրենիք»³⁴:

Լեոն ցասումնալից արտահայտություններով ու փաստերի տրամաբանություններ քննադատել է նաև մյուս մեծ տերությունների հակահայկական քաղաքականությունը: Անդրադառնալով Կ. Պոլսի հայկական կոտորածներին, պատմաբանը գրել է. «Կոտորածի մյուս օրը, երբ Կ. Պոլսի փողոցները դեռ կարմրած էին հայի արյունից, Վիլհելմ կայսրն Արդուլ Համիդին ընծա էր ուղարկում իր պատկերը, զտրգարված թանկագին քարերով»³⁵: Մեծ տերությունների հայկական քաղաքականության արդյունքն այն եղավ, որ «Այժմ Թուրքաց Հայաստան չկա: Նա դարձել է մի վիթխարի դեղնաման, որի վրա հավերժապես արձանագրված է. «Ծվրուգայի գոհը»³⁶:

Լեոյի աշխարհայացքը բարդ էր ու հակասական: Տաղանդավոր գիտնականի միտքը բացառիկ զգայուն էր իր ժողովրդի ճակատագրի հետ առնչվող սղաքական ամենատարբեր կացությունները գնահատելիս: Լեոյի պատմա-դիտական բոլոր աշխատությունների հիմնական լեյտմոտիվը միևնույն է՝ անցյալի էջերում, անցյալի փորձի մեջ որոնել հայ ժողովրդի սղաքագրության և աղաճողության ուղիների բանալին: Պատահական չէ, որ Լեոն, ինչքան էլ ափսոսել է Էյլեկտիկ մոսթոլության դաշտը և աչք փակել պատմական իրողությունների առջև ու խտացներ ցարիզմի «խարդախ» քաղաքականության գույները, հարկադրված էր խոստովանելու, որ «եսամոլ ու շահամոլ» ռուսական նվաճողականությունը, այնուամենայնիվ, նման չէր նախնիթացներին: Սա նշանակում է, որ Լեոն շարունակում է ունենալ այն խոր գիտակցությունը, որ ձգտելով գրավել Մերձավոր արևելքի որոշ տարածքները, Ռուսաստանը ջանա-

³³ Լեո. Անցյալից, էջ 38:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 40:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 121:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 477:

լու էր դրանց ենթարկել իր ցարական ծանր ռեժիմին, բայց նվաճված տարածքներ ակամա ներգրավվելու էին Ռուսաստանի հզոր շարժումների մեջ՝ հնարավորություն տալով հաղորդակցվելու եվրոպական մշակույթին³⁷:

ЛЕО И АРМЯНСКИЙ ВОПРОС

Н. Б. САРУХАНИЯН

Резюме

В обширном научном и литературном наследии Лео значительное место занимают работы, посвященные Восточному кризису и Армянскому вопросу («Армянский вопрос», 1906, «Документы Армянского вопроса», 1915, и др.).

В армянской историографии выдержала испытание временем и утвердилась мысль Лео о том, что для великих держав Армянский вопрос являлся лишь средством для перманентного вмешательства во внутренние дела Османской империи.

Лео показал, что эти же державы до 1915 г., в 1915 г. и в последующие годы не только не встали на защиту западных армян, но и сами стали прямыми или косвенными участниками осуществления первого геноцида XX века.

³⁷ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 162: